

A Torre do Reloxio

XOSÉ Mª VEIGA FERREIRA*

Fig. 1.- A igrexa de Santiago e a Torre do Reloxio a finais do s. XIX, segundo debuxo de Veiga Roel

INTRODUCCIÓN

Non é raro ver algunha xente que visita por primeira vez a nosa cidade que, ó chegar á altura da igrexa de Santiago, queda extrañada polo que alí ve: ...¡unha igrexa moi curiosa con tres torres e dous reloxios!

A primeira vista pode parecer algo extraño, xa que en menos de quince metros hai dous reloxios de campás e tres torres: unha que semella ter o tellado sen rematar e outras dúas cos seus campanarios puntiagudos. Estas últimas pasaron a ser, sen os betanceiros pretendelo nin querelo, algo característico de Betanzos.

A torre do reloxio ou torre municipal está situada na croa do Castro de Unta, pegada á igrexa de Santiago pola parte do

ábside do evanxeo, próxima ó pazo do Marqués de Bendaña e á Casa Consistorial.

De planta poligonal irregular (seis lados) e cunha altura de 16,8 m. ata a base das perillas, no seu exterior destacan -aparte do reloxio-, os dous escudos da cidade² e a súa cubrición de ferro con dúas campás. A maior utilizouse antigamente para anunciar as horas, convocar a cabildo e dar o sinal para a corta do xunco; hoxendía soamente se fai soar en casos de alarma, nas festas patronais e nalgúns solemnídades de carácter tradicional.

No interior existe unha escaleira granítica de caracol que nos conduce ó campanario. Os muros son de mampostería e sillaría.

*Xosé Mª Veiga Ferreira é Licenciado en Xeografía e Historia pola Universidade de Santiago e actualmente traballa no Arquivo Municipal de Betanzos.

² Escudos sen coroa, como os do zaguán da Casa do Concello, Porta da Vila e convento de Agustinas.

No presente traballo tentarei desentrañar unha pequena parte da historia desta torre e dalgúns dos avatares que sufriu ó longo dos anos.

ORIXE E FUNCIONS

Como sempre pasa cando afondamos un pouco no pouso deixado polos anos, a historia faise cada vez máis impenetrable e, polo tanto, máis confusa. Isto mesmo nos sucede con respecto ás orixes da torre.

Algúns dos historiadores que tocaron este tema datan a súa orixe no s. XV, caso de Martínez Santiso³, quen nos di que sería de finais deste século. Pola súa parte Carré Aldao e Vales Villamarín datan a construción da torre no s. XVI, se ben este último matiza que habería unha torre anterior no mesmo lugar. Desta mesma opinión é Angel del Castillo⁴.

Unha das primeiras noticias documentais referidas a este edificio aparece no Libro de Visitas da Igrexa de Santiago do ano 1549, que parece dar a razón ás anteriores teorías⁵:

"...halló una torre nueva el rrilogio pegado detras del coro de la dicha yglesia sobre despalda de una capilla..."

Pero a torre e o reloxio non debían ser tan novas como nos di o visitador, xa que no 1551, é dicir, soamente dous anos despois, contrátase ó cerraxeiro de Pontedeume Jerónimo Francés para arranxar o reloxio, que se atopaba *"todo desconpostado"*, o que implica que xa nos primeiros anos dese século estaría en funcionamento⁶.

Se retomamos as anteriores hipóteses, vemos algúns puntos escuros e preguntas que en todo caso teñen difícil contestación.

En primeiro lugar, parece de todo punto ilóxico que a torre fose de construción

posterior á igrexa, xa que como é ben visible foi esta última a que tivo que adaptarse á primeira. Pode ser esta a explicación do carácter asimétrico que presentan os ábsides da igrexa. O central e o da Epístola son poligonais, heptagonal o primeiro e pentagonal o segundo, mentras que o do Evanxeo -que é o que está pegado á torre- é rectangular, sen dubida debido á torre alí emprazada.

A igrexa de Santiago -matriz da cidade de Betanzos-, tal como hoxe a coñecemos é un exemplo de transición do románico terciario ó oxival, reedificada nos anos finais do s. XIV ou primeiros anos do s. XV por Fernán Pérez de Andrade e os seus sucesores: mostra disto é a profusión de escudos de armas desta familia decorando a igrexa.

Hai que ter en conta que nesta época non se edificou de novo a igrexa, senón que se ampliou a antiga románica que no mesmo sitio existía. Noticias da existencia desta igrexa témolas porque aínda conserva caracteres románicos nas fachadas principal e laterais, éstas algo modificadas, ademais dun tímpano tipicamente románico, reubicado na sancristía.

Outro dato que nos pode levar a considerar como certa esta teoría é o que se desprende dos documentos da Confraría dos Alfayates, que parece ser tiñan o seu asento na igrexa parroquial de Santiago xa no ano 1162⁷.

A igrexa de Santiago nunha primeira época sería de reducidas dimensións, tipo das capelas románicas dos arredores, e que por diferentes motivos ou por necesidades de culto faceríase precisa a súa ampliación, cousa que se levou a cabo a finais do s. XIV. A torre estaría xa edificada no mesmo lugar.

En segundo lugar, é evidente ou polo menos de sentido común que a torre non fose realizada para poñer alí un reloxio,

³ MARTÍNEZ SANTISO, M; (1892).

⁴ CARRÉ ALDAO, E; (1930). VALES VILLAMARÍN, F; (1948). DEL CASTILLO LÓPEZ, A; (1947).

⁵ Arquivo da igrexa parroquial de Santiago de Betanzos. Libro de Visitas, c. 1.1.1.

⁶ Libros de Actas Capitulares de 1551. AMB, c. 2.

⁷ As ordenanzas orixinais deste gremio foron escritas en latín no ano 1162, romanceadas no 1337, e testimoniadas máis tarde no 1471. VAAMONDE LORES, C; (1911).

A existencia desta antiga igrexa de Santiago alude tamén CARRÉ ALDAO, E; (1930).

senón que posiblemente fose construída por necesidades defensivas, xa que nos séculos XII, XIII e XIV son tempos onde as recién nacidas cidades teñen coma unha das súas funcións primordiais a de defenderse. Funcionaría polo tanto coma unha atalaia defensiva, ubicada no punto máis alto da poboación, desde onde se podería divisar calquer inimigo a gran distancia. Unha torre do tipo das denominadas albarranas ou torres belvedere, con muros cerrados sen adornos. Aínda hoxe en día, en que as construcións que a circundan son de maior porte e altura que nun principio, podemos ver desde cáseque calquer punto próximo a Betanzas a parte alta da torre.

Outra característica a ter en conta é a da súa pertenza, xa que, debido a estar unida á igrexa, podería pensarse que nun principio poidera pertencer a ela, pero esta idea temos que desbotala ó non ter ningunha característica en común coas torres das igrexas e, sobre de todo, por ter unha entrada independente sen ser pola igrexa, o que leva a pensar que xa desde as súas orixes pertenceu á cidade.

A súa primeira función sería pois defensiva, pero superada ésta ou tal vez contemporánea dela foi -e aínda é- a de servir de reloxo municipal, función primordial na vida económica da cidade, xa que por él se rexían as distintas actividades, tanto agrícolas como comerciais e industriais, marcando co seu sinal as horas de comenzo e remate das faenas.

A importancia desta función vese reflexada nalgúns documentos en distintas épocas; tal é o caso do ano 1593, en que foi preciso levar a arranxar o reloxo, polo que se contratou ó ferreiro Pedro Alvarez, para tocar a "queda", pagándolle nove reais e seis maravedís por este traballo⁸.

Moito máis tarde, concretamente no 1805, encárgaselle ó ferreiro José de Mata dar as horas coa man no tempo en que o reloxo estivera a amañar na vila de Neda. As horas en que se tocaba destacan este fin

económico, xa que estaba obrigado a tocar tódolos días ás sete e oito da mañá, ás doce e ás dúas do mediodía, e ás oito e nove da tarde⁹.

Por estes mesmos anos, no 1814, fáise-lle un apercibimento ó axudante de san-cristán da igrexa de Santiago, Felipe Ramos -encargado de tocar as horas- para que fose máis exacto no cumprimento do seu deber, tal como comprobamos por un escrito do cura da igrexa dirixido á Corporación Municipal¹⁰ no que se di:

"Creo mi deber el notificar a Us. la falta, que se observa del toque de campana a la hora que llaman de prima, y del deber de Us. igualmente juzgo el remediarla por que de ello se resiente todo el Pueblo, y con especialidad los Artesanos, que tanto les interesa..."

Nos libros de actas capitulares do ano 1827 resáltase tamén a importancia do reloxo¹¹:

"... se hizo presente que el Relox publico hallandose inutilizado y suspenso por la ruina de su maquina ace algunos meses causaba un perjuicio trascendental asus habitantes que viven sin saber las oras para poder gobernarse en sus trabajos maxime la clase Jornalera, y siendo necesario havilitarle para calmar los clamores publicos de evitar estos daños..."

Como xa dixen, as badaladas da campá maior servían tamén como anunciadoras do comenzo das faenas agrícolas comunais de importancia, como era a corta do xunco. Hoxendía todas estas funcións están atenuadas, quedando unicamente as de carácter simbólico como a de anunciar a reunión da Corporación Municipal, ou en grandes solemnidades.

⁸ Libros de Actas Capitulares de 15 de decembro de 1593. AMB, c. 2.

⁹ Libros de Actas Capitulares de 31 de xaneiro de 1806. AMB, c. 6.

¹⁰ Libros de Actas Capitulares de 16 de febreiro de 1814. AMB, c. 15.

¹¹ Libros de Actas Capitulares de 3 de marzo de 1827. AMB, c. 20.

OS RELOXIOS DA TORRE

O máis antigo documento atopado ata o momento relativo ó reloxo municipal é o xa mencionado do ano 1551, en que por encontrarse arruinado faise necesario o seu arranxo. Tráese a Jerónimo Francés, un reloxeiro-cerraxeiro da veciña vila de Pontedeume a montar o seu taller a Betanzos polo tempo de recomposición do reloxo, así coma da fonte de San Pedro das Viñas¹².

"...no avia persona que entendiese en adereçar el rrelox de la dicha zibdad a causa que se abia todo desconpostado y no allaban quien lo hiziese ni quien tubiese meyor quenta con ello sino Jeronimo Francés vecino de la billa de la puente deume cerraxero...por lo qual la dicha zibdad le a de dar y pagar seis mil mrs..."

Estes reloxeiros ferreiros eran do máis frecuente nestes séculos, simultaneando os dous oficios dada a dependencia dos primeiros con respecto ós segundos. Isto veu sendo unha constante por moito tempo, ata o século XVIII en que xa empezan a aparecer algúns "maestros de relojes", con exclusión de outro oficio¹³.

Na veciña vila de Pontedeume houbo bos mestros cerraxeiros, en concreto o mestre Jerónimo foi un dos de máis sona. Pablo Pérez Costanti fálanos del e dinos que no 1569 é contratado de novo polos Rexidores de Betanzos, como patronos do hospital da Anunciata, que conveñen con él o seguinte¹⁴:

"...en que éste desde hoy en quatro meses ha de dar hecha toda la monición de ruedas, rastrillos, cadenas y aderentes para un relox que la dha ciudad ha de dar hecho al monasterio de San Francisco de

la misma... la qual dha monicion a de acer a destajo y traerla a riesgo y ventura y la a de asentar sobre la campana que para ello le an de dar puesta en el campanario del dho monasterio... y por razón dello no a de llevar el dho Maestre Jerónimo más de setenta ducados."

Segundo o anterior documento, a cidade de Betanzos contaría con dous reloxios xa no século XVI, un na torre e outro no campanario do mosteiro de San Francisco.

Nas vilas que tiñan reloxo mecánico, era normal contar cos servizos dun reloxeiro ou encargado da conservación do reloxo público. En Betanzos a primeira noticia que temos do encargado do reloxo data do ano 1553, en que ostenta este cargo Juan Pérez Porto e posteriormente Francisco Alvarez no 1575¹⁵.

Poucas noticias temos con respecto ó reloxo, soamente dúas referencias en que é necesario reparalo, unha de 1599¹⁶:

"En este Regimiento se propuso que el rrelox desta ciudad hestava arruinado y para caer y si fuese ansi sucederia mucho daño a hesta ciudad y por lo ebitar hordeñaron que se aderece..."

No 1632 dase conta de que o "maestro de relojería" Alberto Pimentel compuxera o reloxo da cidade¹⁷:

"En este Ayuntamiento se dió cuenta como Alberto Pimentel mestre de rrelogeria abia aderezado el rrelox desta ciudad y de como los señores regidores abian concertado el dicho aderezo en noventa y quatro reales..."

No 1755 debido ó mal estado que presentaba, por causa do terremoto que sufríu

¹² Libros de Actas Capitulares de 19 de xuño de 1551. AMB, c. 2.

¹³ Gran influencia no desenrolo do arte dos reloxeiros tivo o libro Arte de Reloxes de Ruedas para Torre, Sala i Faltriquera do padre Manuel del Rio, publicado en Santiago no 1759, do que se fixo unha edición faesimil no ano 1991.

¹⁴ PÉREZ COSTANTI, P; (1930). A referencia documental que da o autor é: Arch. notarial de Betanzos; Protocolo del escribano Juan Pérez Álvarez, de 1569.

¹⁵ Libros de Actas Capitulares de 1553 e de 9 de decembro de 1575. AMB, c. 2.

¹⁶ Libros de Actas Capitulares de 27 de abril de 1599. AMB, c. 2

¹⁷ Libros de Actas Capitulares de 26 de maio de 1632. AMB, c. 3

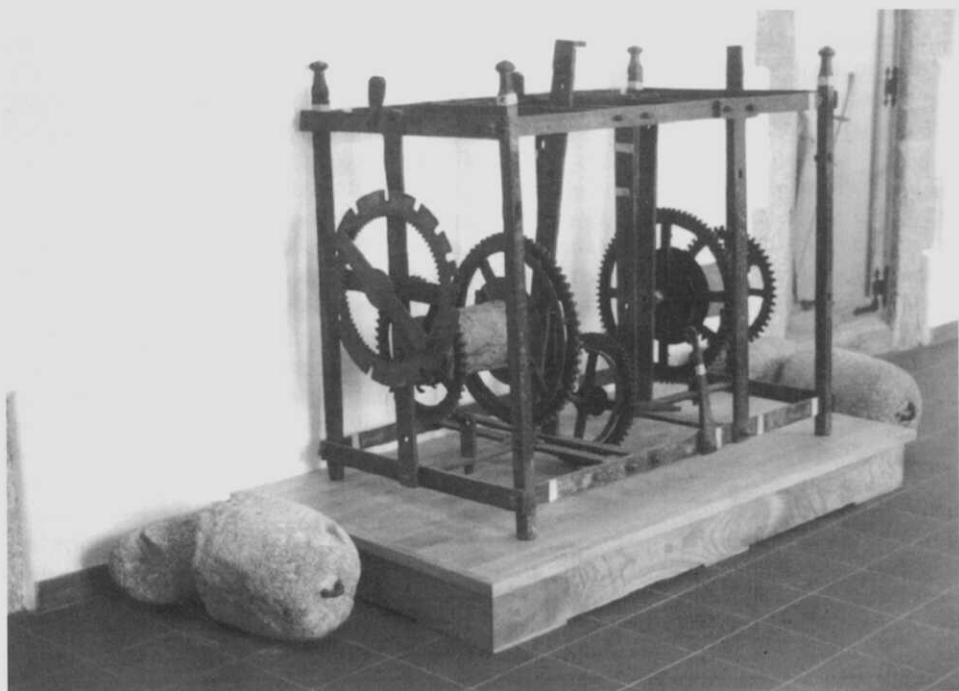

Fig. 2.- Maquinaria do reloxo, construído por Lombardero no 1757 e hoxe conservado no Museo das Mariñas.

a cidade neste ano que acabou de estropealo, faise necesaria a construción dun novo. Foi encargado de realizalo ó reloxeiro Juan Antonio Fernández Lombardero¹⁸.

"En la ciudad de Betanzos a onze días del mes de Noviembre año de mill setezientos Cinquenta y siete, Yo escribano theniendo delante a don Juan Antonio Fernandez Lombardero, mestre relojero, vezino de la feligresia de Santa Eulalia de Piquín, Conzexo de Buron, obispado de Lugo...se obliga con su persona y vienes Muebles y rraizes presentes y futuros, de que si en el discurso de los seis primeros meses Siguietes, se reconoziese algun defecto visible formal, en la Rodaxe, y piezas de el relós, que ha fabricado que nezesitte de maior composición y arreglo, prozedido de los Defecttos de su fabrica dice que se le pase aviso de esta Mui noble ciudad,

concurrirá a componerlo, y ordenarlo, de manera que quede de el todo bien ygualado y corriente, todo ello a su costa y mención, sin que quede responsable de los Destragos y desgrazias, que no pendan de la fabrica de dicho Rodaje y piezas, ni menos los que subzedan despues de los referidos seis meses..."

No ano 1757 instálase o novo reloxo (hoxe conservado no Museo das Mariñas) como reza na súa cartela, onde leva a firma do reloxeiro que o construíu, así coma o nome do propietario:

"LOMBARDERO LO HACIA PARA LA M. N. Y M.L. CIU^D DE BETANZOS SIENDO CORREGIDOR DE ELLA EL S^R D. JUAN PASARIN Y LLAMAS Y PROC^O GEN^{AL} D. JOSEPH GONZALEZ VILLAMIL. AÑO DE 1757. N° 5° "

¹⁸ Libros de Actas Capitulares do XI-1757, AMB, c. 4. Juan Antonio Fernández Lombardero pertencía a unha familia procedente de Vizcaia, que en Galicia se identifica plenamente cos reloxo de torre, os Lombardero, emparentada co marqués de Sargadelos. A súa produción abarca uns douscentos reloxo de varios tipos en toda Galicia. Obra de Lombardero son tamén os reloxo da catedral de Lugo, Mondoñedo e Ribadeo. M. GARRIDO no periódico La Voz de Galicia de 12-2-1983 e Gran Enciclopedia Gallega, T-19.

Coincidindo co remate da construción do reloxo, a cidade vese na necesidade de buscar unha persoa encargada de cuidalo. Contrátase a Juan de Castro¹⁹:

"...Y considerando la ciudad quanto ymporta a la utilidad publica y Gobierno de los naturales la conservazion subzesiva de dho relox, y que por falta de mas plena yntelixencia de quien lo rixa, resulte algun trastorno y perjuizio de una obra que tanto ha costado; teniendo mas satisfazion de la perizia, en el Arte de Juan Castro armero, que no de Juan Cortes herrero: desde luego nombrava, y nombró al referido Juan de Castro para que cuide y gobierne, el prezitado relox, dandole cuerda, y arreglandole sus oras con la limpieza que nezesitase, por cuia razon se le concurrira con el situado de los Doze Ducados, anuales, agregandole por esta razon y por maior yngreso, el de conferidor de Pesos y Medidas; Baras, y ferrados..."

No 1805 recompuxéronse as súas circunferencias nos arredores da Vila de Neda, posiblemente en Xubia²⁰.

No 1827 arránxase de novo. A Compañía de D. Valerio Cadenas propietaria da fábrica de curtidos do Carregal, propónlle ó Concello correr cos gastos de arranxo do reloxo en troques de aforarlle un terreo lindante coa mesma fábrica. Acéptase o trato e o reloxo é reparado polo mestre cerraxeiro e armeiro Francisco Pardo e polo mestre reloxeiro José Manuel Alvarez, como nos indicaba o propio reloxo na súa barra do medio onde decía²¹:

"LO REEDIFICARON FRAN^{CO} PARDO MRO. DE CERRAGERIA Y ARMERIA Y D. JOSE MAN¹. ALBAREZ MRO. RELOGERO EN ESTE AÑO DE 1827."

No 1893 é reparado polo reloxeiro municipal Manuel Otero Martínez. Algunhas das pezas houbo que traelas do extranxeiro, por ser o reloxo de sistema antigo²².

No 1918 propónse polo goberno municipal a compra dun novo, e pídense presupostos e catálogos a distintas compañías como Girod ou Canseco de Madrid, pero finalmente acaba sendo reparado polo reloxeiro Luis Míguez Caramelo²³.

Actualmente do reloxo da torre só quedan as súas esferas, xa que depende do reloxo da igrexa de Santiago que é o que en definitiva marca as horas. Foi nos anos setenta cando se adquiriron dous reloxo mecánicos de remontaxe eléctrico, un para a torre de Santo Domingo e outro para a torre da igrexa de Santiago; o da torre do reloxo pasaba a funcionar, por medio dun mecanismo de sincronización, co da torre da igrexa de Santiago. Ó de Santo Domingo instálase un carillón coa Ave María de Fátima, que tocaba o 15 de agosto e o 8 de decembro. Este último foi substituído hai pouco tempo por un novo reloxo electrónico.

Hai tamén noticias dun reloxo de sol ou pequeno cadrante que debía estar instalado na parte superior da torre, e que parece ser se usaba para poñer en hora o reloxo mecánico²⁴.

AS CAMPÁS

Polo que se refire ás campás, temos noticia da rotura dunha delas o día de Santiago de 1865²⁵:

"Rompe la campana del reloj de la plaza de la Constitución en el momento de estar señalando la salida de la corporación municipal de la misa mayor de la iglesia de Santiago"

¹⁹ Libros de Actas Capitulares do mes de novembro de 1757. AMB, c. 4

²⁰ Libros de Actas Capitulares de 14 de xaneiro de 1806. AMB, c. 6.

²¹ Libros de Actas Capitulares de 3 e 30 de marzo de 1827. AMB, c. 20. Fondo Vales Villamarín do AMB, c. 38-6. Hoxe nos restos da máquina que se conserva no Museo das Mariñas non se atopa esta inscrición.

²² Expedientes de edificios. Sección Obras Públicas. AMB, c. 539.

²³ Libros de Actas Capitulares de 19 de xuño de 1901. AMB, c. 37.

²⁴ Según comentarios do reloxeiro municipal, Don Manuel Otero, que desempeñou esta función polos primeiros anos do presente século. Notas de Francisco Vales Villamarín (AMB, c. 38-6).

²⁵ Sección *Efemérides* do periódico local *Las Mariñas*, nº 167 de 23 de xullo de 1893.

No ano 1919 faise tamén necesario refundir a campá maior que se atopaba fendida desde tempo atrás. Intentouse buscar o remedio na propia casa, e encárgaselle a reparación ó reloxeiro municipal quen lle sacou un son algo máis limpo, pero non logrou que tocase coa sonoridade e o timbre que tiña antes.

En vista de que os males non tiñan remedio, decidiuse finalmente mandala ó taller do Sr. Cabrillo en Salamanca para que a fundise e fíxese unha nova campá que tivese as seguintes características²⁶:

"...que a la nueva campana se le ponga grabado el escudo de la ciudad ... y sobre él CIUDAD DE BETANZOS y debajo AÑO DE 1919 y que conserven los nombres que tenía, que también deben grabarse, que son: JESUS JOSE Y MARIA".

A campá estivo vixiada en tódolos momentos da fundición por D. Manuel Pena Castro, empregado do Concello, cerciorándose de que a campá que viñese fose a mesma que saíu de Betanzos.

Cando chegou á estación do Norte pesaba 723 Kg. e o badal 16 Kg. Foi bendecida o 14 de agosto de 1919.

A CUBRICIÓN DA TORRE

Cando alguén mira a torre do reloxo por primeira vez pode darlle a impresión de que está sen rematar ó ver a armazón de ferro que a coroa. Unha opinión semellante tiveron autores tan prestixiosos como Carré Aldao ou Martínez Santiso, os que din que na súa orixe tería unha monteira de pedra ou cúpula parecida á antiga da torre da igrexa, e que no século XVIII fora substituída por esta armazón de tan pouco gusto²⁷.

A realidade é que a torre nunca tivo unha cubrición coma a da torre da igrexa,

xa que a súa primeira cubrición foi sempre tal e como a vemos na actualidade. A armazón de ferro que a coroa, e na que están suxeitas as campás, foi contratada no ano 1608 ó ferreiro Juan Ares como se di no documento notarial feito ante o escribano Alonso Vázquez²⁸:

"...en la dicha ciudad de Betanzos y en otras deste Reyno sean fijado cedulas para que la persona que se quisiese obligar a hacer el chapitel del rrelox de la plaça mayor de la dicha ciudad de yerro confforme al chapitel del relox del Monasterio de Santo Martin el rreal de la ciudad de Santiago... fue rematada la obra en el dicho Juan Ares cerraxero..."

UN NOVO COMPAÑEIRO

Coa chegada da desamortización e a conseguinte desmantelación dos mosteiros dos arredores, caso de Sobrado ou de Monfero entre outros, vese a posibilidade de pedir un dos reloxios destes mosteiros. Solicítase así no ano 1835 o do convento suprimido de Sobrado²⁹, aducindo a necesidade da vila dun novo reloxo público, concedéndoselle no ano seguinte de 1836, para colocalo na torre do recién suprimido convento de Santo Domingo, pero coa condición de satisfacer o seu valor³⁰:

"Excmo. Señor:

Enterada s. M. la Reyna Gobernadora de la exposición documentada del Ayuntamiento de Betanzos, que V. E. dirigió a este Ministerio en 21 de febrero próximo, se ha servido resolver, que se entregue al citado Ayuntamiento, para el servicio público de aquella ciudad, el reloj que ha solicitado, perteneciente al extinguido convento de Monjes Bernardos en la montaña de Sobrado, provincia de la Coruña, con la condición de que satisfaga el valor, a

²⁶ Libros de Actas Capitulares de 31 de maio de 1919. AMB, c. 45.

²⁷ CARRÉ ALDAO, E; (1930) e MARTÍNEZ SANTISO, M; (1892).

²⁸ Fondo Vales Villamarín. Este documento está copiado por Vales Villamarín dun protocolo do escribano Alonso Vázquez, fol. 237, ano 1608. AMB, c. 38-6.

²⁹ Libros de Actas Capitulares de 30 de outubro de 1835. AMB, c. 22.

³⁰ Oficio do Ministerio da Gobernación. AHN. Facenda, lib. 10.923, fols. 376-377, 1836. Doc. recollido e publicado por MEIJIDE PARDO, A. (1985).

justa tasación, en créditos con interés o en metálico."

Son moitos os historiadores que dan por feito que este reloxo se trouxo para Betanzos, pero non hai constancia de que esto acontecese. Días máis tarde de recibirse este oficio o Concello desestima a posibilidade de mercalo, alegando a carencia de fondos para pagar o alto precio en que fora tasado, ademais dos problemas que supoñería a súa instalación³¹:

"...la Corporación no tiene fondos con que costear su precio, tanto mas cuanto su valor capital tiene los gastos de desarmarlo, conducirlo, armarlo de nuevo, y amoldarlo a la torre en que debe colocarse, en la que no ha de quedar sin duda tal como está, bajo lo cual y una vez que el Gobierno no ha tenido abién acceder a la solicitud de la corporación, podrá disponer de la máquina segundo combenga"

Houbo que esperar uns anos ata que se mercou a máquina do reloxo do suprimido mosteiro de Monfero³²:

"...se hizo presente por el Sr. D. Fernando Carril comisionado para la compra de la maquinaria del reloj que ha sido del suprimido monasterio de Monfero, y el remate se habia adjudicado a su favor en la cantidad de 600 rs..."

O reloxo foi traído para a torre de Santo Domingo cunha soa campá, xa que a dos cuartos levouse para a igrexa de Santa Xuliana de Monfero e a maior para San Félix³³.

Despois de traída a maquinaria do reloxo cunha campá, faise necesaria a adquisición de outra para completar o reloxo. Solicítanse as campás de Sobrado, concedéndose a maior delas³⁴:

"...se notifica haber recibido una comunicación del Señor Yntendente Cibil de esta Provincia por el cual les manifiesta haber tenido por combeniente acceder previa tasación a la venta de las campanas del Relox del Ex-Monasterio de Sobrado que esta municipalidad intenta destinar á la maquina tambien del Relox que pretende establecer en la torre del que fué convento de Santo Domingo, que para este efecto se hace indispensable que la municipalidad disponga lo conducente a que tenga lugar la traslación de las referidas campanas desde la Parroquia de Sobrado á esta ciudad..."

Neste mesmo ano de 1845 foi descendida a campá e traída para Betanzos, pasando a formar parte, a partir deste momento, da torre de Santo Domingo. A inscrición da campá grande atestigua esta procedencia:

"JESUS MARIA JOSE

La voz del Angel soi que en el alto suena

Ave Maria gracia plena

Yzose siendo abad de este monasterio de Sobrado el R.P.D.F.

Raymundo Cardo en el año de 1813-Paz"

A campá pequena ten a seguinte inscrición:

"Hls. MARIA Y JOSE

AÑO D 1862

PALACIO Y LISTE EN URAZO"

No badal presenta tamén unha inscrición que é a seguinte:

"JHs. MARIA. JOSEPH.

AÑO DE 1794"

Despois de 1845 o reloxo da torre da praza xa non estaría só, mais seguirá sendo o principal da poboación, xa que o de

³¹ Libros de Actas Capitulares de 19 de decembro de 1836. AMB, c. 22.

³² Libros de Actas Capitulares de 17 de xaneiro de 1845. AMB, c. 24.

³³ Segundo inventario do mosteiro de Monfero, realizado polo señor Felpeto na década de 1850, e que foi recollido por COUCEIRO FREIJOMIL, A; (1944).

³⁴ Libros de Actas Capitulares de 9, 13, 15 de xuño e 4 de xullo de 1845. AMB, c. 24.

Santo Domingo escoitábase menos. No periódico local *Las Mariñas* do ano 1893 fá-lase desta preponderancia do reloxo da praza, así como da necesidade que había de arranxalo³⁵:

"En vista de que el reloj de la plaza de la Constitución apunta pero no da desde que se estropeó la cruz o veleta de la torre, los señores del Concejo, que no están tranquilos ¡y es natural! sin hora oficial, parece que andan en tratos con un relojero que acaba de establecerse en la Rúa Traviesa, para ver de componer económicamente el viejo y destartado reloj que da la hora a la Casa del pueblo.

Nos alegramos de que estas sanas intenciones no queden en uno de tantos proyectos, porque la verdad es que el reloj de la plaza del Campo no se oye en todo el pueblo como sucede con el de que nos ocupamos."

O ATENTADO

A pesar de ser o ostentador da hora oficial da cidade, sen contar co seu carácter simbólico e artístico, non estivo libre das ideas "embellecedoras" que tanto caracterizaron as décadas finais do século XIX.

Foi no ano 1899 cando se empezou a levar a cabo a restauración da fachada da igrexa de Santiago, restauración que consistiu principalmente en substituír a antiga e única torre de que dispoñía a igrexa por dúas novas.

A autoridade eclesiástica, representada polo párroco de Santiago D. Cándido Alvarellos Arjomil, pídelle ó Concello a demolición da torre do reloxo e a cesión dos seus materiais para emplealos nas obras de restauración da igrexa³⁶:

"Sr. Alcalde Presidente del Ayuntamiento de Betanzos.

Don Candido Alvarellos Arjomil, Párroco de Santiago de esta Ciudad, á la Ilustre Corporación tan dignamente presidida por Us. expone: Que hace tiempo

viene practicando activas gestiones para restaurar la Iglesia de su cargo y matriz de este pueblo, en la cual se encierran bellezas de arte no despreciables; inició al efecto de oportuno expediente que fue aprobado por R.O. de 21 de Febrero último de mil ochocientos noventa y ocho, concediéndose con cargo al presupuesto ordinario de reparación de templos veinte mil pesetas, y ordenando al arquitecto diocesano procediese á reconocer el templo, del cual hizo detenido estudio y formar el proyecto, planos y presupuesto de las obras que puedan realizarse por la cantidad expresada, quedando aquellas limitadas por esta vez á la reconstrucción de la fachada principal y bóvedas de rasi-lla hueca. En el proyecto de la nueva fachada se emplazan dos torres, una en el vértice del ángulo Norte y otra en idem del Sur, destinando la primera para el reloj, por cuanto la que sirve para este fin debe desaparecer.

1º por ser perjudicial á los absides central y norte, que son de puro estilo ojival en su primer período, á los cuales fue en mal hora, adosada la susodicha torre, descansando en su mitad sobre los muros de aquellos, cargandolos con excesivo peso, que compromete su solidez para plazo quizás no lejano, por ser causa inevitable de filtraciones de agua llovediza que viene a parar al lado del evangelio del altar mayor.

2º Por que dicha torre de época muy posterior á la dicha iglesia de Santiago, está destituida de todo estilo, ciega dos luces ojivales; es impropia del sitio que ocupa; impide la perfecta restauración de los absides sobre los cuales gravita; hallándose por último en estado de ruina, aunque no inminente, como lo indican las grietas de alto a bajo que en ella se notan y mejor se precisan si interiormente se reconoce con algún detenimiento como lo hizo el arquitecto acompañado del expnente, considerándose aquel, por las razones indicadas y otras mas que elevó á la

³⁵ *Las Mariñas*, nº 154, año 1893. O reloxeiro ó que se fai referencia neste texto era Don Manuel Otero Martínez. AMB.

³⁶ Expts de edificios, Sección de Obras Públicas. AMB, c. 539.

alta consideración del Señor Ministro de Gracia y Justicia en el deber de aconsejar la demolición de dicha torre y el empleo de sus materiales utilizables en las obras proyectadas. Fueron estas subastadas en nueve de enero último y muy en breve deben principiar; por eso el exponente recurre con urgencia á esa Ilustre Corporación y le

Suplica, que apreciando sin apasionamiento las razones indicadas, acuerde la demolición de dicha torre, que el suplicante hará de su cuenta, y la cesión de los materiales para los fines que el arquitecto indica, aunque sea con la precisa condición de no ser demolida hasta que se halle en condiciones de prestar servicio la nueva torre, de la cual se adjunta un ligero diseño en todo conforme al estudio del arquitecto aprobado por el Ministerio; deseando así mismo que esa Corporación, persuadida, como puede estarlo, de que en este asunto no busca el que suscribe lucro de ningún género, y solo si un beneficio general; teniendo en cuenta por otra parte la extensión de las obras y lo exiguo de la cantidad que á ellas se destina, solicite de la Diputación provincial una suvención para nuevo reloj y torre, en cuyo caso además de dar á esta una sola puerta de comunicación á la plaza y destinarse al exclusivo servicio de esa Corporación, se le dejaría sitio para cuatro esferas que pudiesen ser transparentes y en disposición de ser iluminadas por su parte anterior.

Es gracia que espera alcanzar. Betanzos 23 de Febrero de 1899."

En contra do que poidera parecer, esta posibilidade non se desestimou nun primeiro momento. O concello, presidido polo Alcalde accidental D. Tomás Lareo, nomea unha comisión composta polos concelleiros Valderrama Arias, López Folla e Corral Golpe para que emitisen un informe relativo a este asunto e decidir logo se conviña ou non tomar en consideración esta proposta. A Comisión emite un

informe favorable, que é aprobado polo Concello no mes de marzo do mesmo ano³⁷:

"...que estando en un todo conformes, como seguramente lo estará también la Corporación Municipal con las consideraciones y razonamientos consignados en los incisos señalados con los números primero y segundo de la indicada instancia, por evidente y notoriamente cierto cuanto en ellos se consigna, no ven inconveniente alguno, antes bien estiman que es de gran utilidad para el ornato público, la desaparición de la torre del reloj contigua á la Iglesia de dicha parroquia...."

Esta idea era un sentir de boa parte da poboación, que estaba sumerxida nunhas ideas de modernidade urbanística onde privaban as grandes avenidas e os consabidos ensanches. Froito desta política urbanística fora xa o ensanche da Porta da Vila, que deu ó traste coa porta principal da cidade; ou o intento de tirar a porta da Ponte Vella, que se salvou de puro milagre xa que non había erario municipal suficiente para derrubala. A principal razón aducida nestes extravíos era sempre "el mal efecto que dice al ornato público"³⁸.

Sexa como fose, a realidade estaba ahí, e desta opinión eran tamén certos sectores ós que representaba o semanario *El Pueblo*, que nun dos seus números se mófa da avería do reloxo e a semana seguinte, aboga polo seu derrubamento³⁹:

"Está siendo objeto de chacota pública lo que sucede con el reloj de la Plaza de la Constitución, pues siempre está en las seis y pico.

¿No habrá un concejal caritativo, que, oficiando de terapeuta, indique el tratamiento necesario para evitar esa parálisis esférica?"

"Completamente terminada la construcción de la torre de la iglesia de Santiago que se cede al Ayuntamiento para la instalación del reloj y campana que

³⁷ Libros de Actas Capitulares de 6 de marzo de 1899 e de 27 de febreiro de 1899. AMB, c. 36.

³⁸ Libros de Actas Capitulares de 23 de outubro de 1899. AMB, c. 36.

³⁹ *El Pueblo*, nº 42 de 11 de xullo de 1901 e nº 43 de 18 de xullo de 1901. AMB.

anuncie a reunión do cabildo en las grandes solemnidades y acontecimientos, la opinión pública reclama la demolición del pegote antiartístico, llamado torre del reloj, que tanto afea la fábrica de dicha iglesia, y por consiguiente la traslación de la campana o campanas. Y no decimos la del reloj, porque el actual ya no mide el tiempo ni marca las horas, ó lo que es lo mismo ya dejó de serlo.

Trasladamos el ruego a la ilustre Corporación municipal, al mismo tiempo que le suplicamos saque a subasta los materiales de la torre vieja con la obligación de que el postor agraciado la derruya, y aumente con el precio del remate la subasta otorgada para ayuda de edificar la otra torre de la iglesia matriz."

Polo que respecta ás torres da igrexa, no ano 1901 estaba xa acabada a da parte norte, e fíxose como estaba previsto a entrega ó Concello⁴⁰. Afortunadamente a torre seguiu en pé, solventándose o asunto cunha subvención. Non pasou tampouco o reloxo a esta nova torre, senón que tivo que esperar vinteseis anos para dispoñer dun propio. Foi gracias a un coñecido benefactor da cidade, D. Manuel Naveira e o seu fillo D. José R. Naveira, que donaron desinteresadamente un reloxo adquirido a D. Moisés Díez, de Palencia, valorado en 26.000 pesetas, con campás de 38, 49, 75, 200 e 700 Kilos, que soaba en SI BEMOL - SOL - FA - DO - FA. Instalouse na torre da igrexa no mes de agosto de 1927 e foi bendecido e festexado o día 14 do mesmo mes⁴¹.

A HORA DE BETANZOS

Ata finais do século XIX cada localidade tiña o seu propio uso horario, que era fiel reflexo da posición xeográfica. Así, Betanzos con respecto a Madrid tiña un retraso de 18 minutos.

As novas invencións técnicas e a facilidade das comunicacións, como era o caso da chegada do ferrocarril, reduciron as

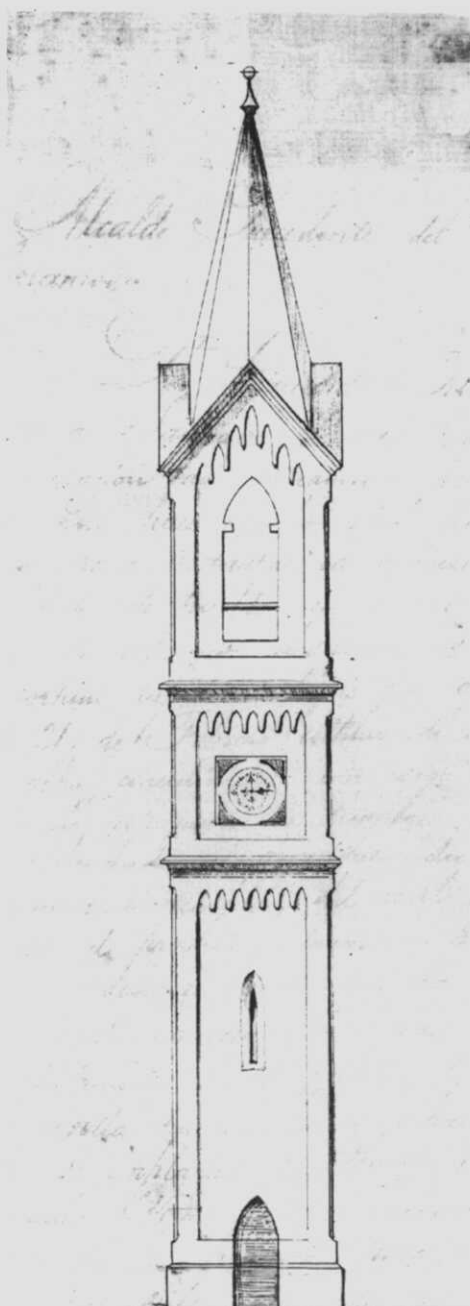

Fig. 3.- Debuxo dunha das torres da igrexa de Santiago, incluído no expte. de obras promovido polo párroco Cándido Alvarellos Arjomil no 1899.

⁴⁰ Libros de Actas Capitulares do 19 de xuño de 1901. AMB, c. 37.

⁴¹ A familia Naveira donou dous reloxo, un para a torre de Santiago e outro para a igrexa parroquial de Sta. María de Veris. Libros de Actas Capitulares de 8 de marzo de 1927 e de 13 de agosto de 1927. AMB, c. 48.

distancias e fixeron necesaria unha unificación das distintas medidas horarias.

Na última década do século xa se fixeron as primeiras tentativas de impoñer unha hora nacional, que era a de Madrid. Estas tentativas de unificación ían traer consigo unha certa perplexidade nos cidadáns, o que motivou unha serie de comentarios aparecidos na prensa local da época, en moitos casos non exentos de gracia⁴²:

"Que los relojes públicos del Campo y la Plaza son un perfecto contratiempo lo prueban los hechos. A veces se observa en ellos un notable adelanto en la indicación de la hora respecto a la de Madrid (como sucede estos días), lo cual supone una diferencia inmensa con el verdadero tiempo medio de esta localidad; otras veces, por el contrario, el atraso en relación con la indicada hora de la Corte es tal, que venimos viviendo atrasados respecto a nosotros mismos..."

"Es tal el desorden que reina siempre con los relojes públicos que aquí hay, que volvemos a rogar al señor Alcalde de órdenes para que aquéllos marquen siempre la verdadera hora de Betanzos, que es dieciocho minutos atrasados respecto a la de Madrid, pues unos días andan por la Corte, otras por Pekín y las mas por los cerros de Ubeda"

A realidade é que, a pesar deste intento, os reloxios da cidade seguiron marcando a hora local. Mentras, por eses anos discutíase a necesidade de chegar a un horario internacional con meridiano inicial único, procurando unha medida común do tempo. O Goberno español decidese a aceptar este novo uso horario no ano 1901, polo que a partir de aquí regularíase polo tempo solar medio do meridiano de Greenwich⁴³. O día 2 de xaneiro de 1901

foron postos os reloxios de Betanzos conforme ó novo horario⁴⁴.

Esta medida trouxo moita polémica, e atopouse coa oposición xeralizada dos cidadáns, que coma se dunha invasión se tratase, amósaronse contrarios ó *extranxeiro* meridiano como vemos na prensa⁴⁵:

"El Alcalde ha dispuesto que los relojes de la localidad den la hora con arreglo al meridiano de la misma, á fin de que desaparezca la algarabía que resultaba con la hora de Greenwich, aun cuando una de las esferas de la torre de Santo Domingo señale como hora oficial la del extranjero meridiano, lo cual hallamos muy aceptable por ser preciso para diferentes asuntos, como son las salidas y llegadas de los trenes etc. etc."

A coexistencia dos dous usos horarios debía supoñer graves trastornos, xa que a diferenza con respecto ó meridiano de Greenwich era de 33 minutos. Aínda así, a conservación do horario local durou varios anos máis.

CONCLUSIÓN

O actual edificio da torre do reloxio foi restaurado e consolidado no ano 1983 pola Dirección Xeral do Patrimonio Artístico dependente do Ministerio de Cultura.

Co paso dos anos fóronse esvaíndo as funcións para as que foi construída. Hai moito tempo que deixou de ser necesaria para a defensa da cidade, pasou tamén a súa época de importancia na función económica, da que era base fundamental dos aconteceres diarios da poboación; non é necesaria para o inicio de actividades comunais, que xa pasaron a mellor vida; nin tan siquera é a ostentadora da hora oficial da cidade perdida hai xa tempo. Por perder, perdeu ata a actividade diaria de dar as horas, función que desempregan as

⁴² *Las Mariñas*, nº 126 de 19-10-1892. *El Diario de Galicia*, nº de 12 de novembro de 1893. AMB.

⁴³ Enciclopedia Jurídica Española (1910). A medida foi adoptada por R.D. de 26 de xullo de 1900.

⁴⁴ *El Pueblo*, nº 23 de 3 de xaneiro de 1901. AMB.

⁴⁵ *El Pueblo*, nº 24 de 10 de xaneiro de 1901. AMB.

Fig. 4.- Fotografia da Torre do Reloxio e da igrexa de Santiago a principios deste século. Aínda non foran instaladas as campás e o relóxico doado por D. Manuel Naveira.

TRENES DE BETANZOS A LA CORUÑA								
Trenes	SALIDA DE BETANZOS				LLEGADA A LA CORUÑA			
	Hora de Greenwich		Hora de Betanzos		Horas de Greenwich		Hora de Betanzos	
	Horas	Minutos	Horas	Minutos	Horas	Minutos	Horas	Minutos
Mixto de León	9	26	8	53 m.	10	22	9	49 m
Mixto de Madrid	15	30	2	57 t.	16	14	3	41 t.
Correo Venta de Baños	17	50	5	17 t.	18	25	5	52 t.
Tranvía n.ºm. 2.401	20	10	7	37 t.	20	58	8	25 t.

TRENES DE LA CORUÑA A BETANZOS Y AL INTERIOR									
Trenes.	SALIDA DE CORUÑA		LLEGADA A BETANZOS		SALIDA BETANZO				
	Hora de Greenwich		Hora de Betanzos		Hora de Greenwich		Hora de Betanzos		
	Hs.	Ms.	Hs.	Ms.	Hs.	Ms.	Hs.	Ms.	
Tranvía 2.400	7	25	6	52 m	8	20	7	47 m	No sigue
Mixto á Madrid.	8	25	7	52 m	9	16	8	43 m	9 23
Tranvía 2.403	17	40	5	07 t	18	40	6	07 t	No sigue
Correo á V.de Baños	18	50	6	17 t	19	27	6	54 t	19 32

Fig. 5.- Anuncio do periódico local "El Mandeo" (1902), no que se especifican as horas de saída e chegada dos trens a Betanzos con respecto ós dous usos horarios existentes.

campás da veciña torre da igrexa de Santiago.

As súas fucións reducíronse ás de carácter meramente simbólico, como simbólica é ela mesma dentro do patrimonio artístico da nosa cidade. □

Bibliografía

- CARRÉ ALDAO, E; *Geografía General del Reino de Galicia*. T-II da provincia da Coruña, páx. 799-801, dirixido por Carreras Candi. Barcelona, 1930. F. Ed. Gallegas, s. A. La Coruña, 1980.
- COUCEIRO FREIJOMIL, Antonio; *Historia de Puente deume*. Puente deume 1944.
- DEL CASTILLO LOPEZ, Angel; *La iglesia parroquial de Santiago*. Libro de Festas de San Roque. 1947.
- DEL RIO, Manuel; *Arte de Reloxes de Ruedas para Torre, Sala i Faltriquera*. Santiago de Compostela, 1759
- ENCICLOPEDIA JURÍDICA ESPAÑOLA. T-XVII. Ed. F. Seix, Barcelona, 1910.
- GARRIDO, M; *La genealogía de los lombardero*. "La Voz de Galicia" de 12-2-1983.
- GRAN ENCICLOPEDIA GALLEGA. T-XIX.

- MARTÚNEZ SANTISO, M; *Historia de la ciudad de Betanzos*. Excmo. Deputación Provincial da Coruña, 1987, edición facsimil da de 1892, páxs. 304-305.
- MEIJIDE PARDO, A; *Documentos para la historia de Betanzos*. Anuario Brigantino, nº 8 de 1985.
- OTERO PEDRAYO, R; *Guía de Galicia* p. 223, 2ª ed.
- PÉREZ COSTANTI, Pablo; *Diccionario de artistas que florecieron en Galicia durante los siglos XVI y XVII*. 1930.
- PÉREZ COSTANTI, Pablo; *Notas viejas Galicianas*. Vigo, 1925.
- VAAMONDE LORES, César; *La cofradía de los sãstres de Betanzos (año 1162)*. Boletín de la Real Academia Gallega, año VI, nº. 45 de abril de 1911.
- VALES VILLAMARÚN, Francisco; *La casa consistorial*. Anuario Brigantino. 1948. Páxs. 69-74.

Fontes Documentais

Arquivo Municipal de Betanzos:

- Libros de Actas Capitulares.
- Fondo Francisco Vales Villamarín.
- Expts. de Edificios. Secc. Obras e Urbanismo.

Arquivo da Igrexa parroquial de Santiago de Betanzos:

- Libros de Visitas.